

Az elméleti ész megértési esélyei

Irodalmi teória, teoretizmus, „nagy elméleti bumm”

Elméleti ész és teoretizmus

Az irodalom világában forgolódo magyar kritikusok, kutatók, különböző rendű és rangú tanárok az utóbbi évtizedekben nagyon is megtanulták a teóriát tisztelni. Az akadémiai világban és az elit kritikában az elméleti ész szubsztanciális jelentőséget nyert, a posztstrukturalista káté nélkülözhetetlen útmutatóként irányította a megértést, és magától értetődőnek tűnt, hogy az autentikus irodalomértés felé a teórián keresztül vezet az út. Az elmélet több szempontú, mérlegelő vizsgálatára, megértőképességének latolására, problematikusságainak számbavételére ilyen körülmények között nem került sor. Pedig hasonló vita az amerikai irodalomtudományban már a 80-as években végbement. Steven Knapp és Walter Benn Michaels élesen elméletellenes dolgozata 1982-ben jelent meg a *Critical Inquiry* hasábjain, és a tanulmány gerjesztette diszkussziót összegző, többszerzős kötet szerkesztője, W. J. T. Mitchell 1985-ben úgy vélte, az elméleti ész kihívása a körülményekre való tekintettel nagyon is időszzerű, hiszen „A teória monoteista, s a leegyszerűsítést, a szűkítő, korlátozó koherenciát részesíti előnyben. Arra ösztönöz, hogy a többféleséget a végső egy terminusaiban ragadjuk meg, s az elmélet annál erősebbnek mutatkozik, minél nagyobb a hasadás a dolgok végtelen sokrétűsége és a teória egyszerűsítő, szimplifikáló készsége között.”¹ „Ilyenféle védelemhez” (tudniillik az erős elmélet, az „általános hermeneutika” melletti kiálláshoz) „manapság már túlságosan késő. Wittgenstein óta s Stanley Cavell Wittgenstein-olvasata óta a szkepszis tagadása (és a filozófiai ész erős állításainak rehabilitálása) mind kevésbé és kevésbé tűnik vonzósnak” – hivatkozott arra a gondolkodóra, akinek meditációi – magunk is úgy véljük – valóban számos érdekes tanulságot tartogatnak az elméleti ész lehetőségeit latoló irodalmár számára.²

Az amerikai pragmatisták vélekedését persze nem kell kritika nélkül elfogadnunk. De a teoretikus gondolkozás bírálói a nívós konzervatív filozófusokban is erős támaszra lelhetnek. Edmund Burke, Molnár Tamás, Roger Scruton és társaik, jól tudjuk, eleve bizalmatlanok a rendszeralko-

tással szemben, és mélységesen problematikusnak érzik azokat a gondolkozási attitűdöket, amelyek csak egy kidolgozott rendszer keretében megfogalmazott választ tudnak elfogadni.

Az elméleti ész problematizálásában érdekelt magyar irodalmár hazai forrásokból túl sokat nem meríthet, de egy kivételes példát azért meg kell említenünk. Poszler György *Filozófia és műfajelmélet* című monográfiája 1988-ban jelent meg, és a nagyszabású tanulmány kifogástalan teoretikus felkészültséggel vette vizsgálat alá a par excellence elmélet (a hegeli s Lukács György-i filozófiai esztétika) megértési metódusait. A vizsgálódó elemző a részletkérdésekben nem fukarkodott az elismerő szavakkal, de a lényegi pontokon, a módszertan általános érvényességét latolgatva, meglepően kritikus következtetésekre jutott. A filozófus elemzők metodikáját a művészeti, műfajtörténeti feltárás szempontjából egyértelműen alkalmatlannak ítélte, logikájukat irodalomelmélet szülte elméleti, és nem irodalomtörténet szülte történeti jelenségként mutatta be, fogalmi pilléreiket problematikusnak látta, s rendre kimutatta, hogy a szimmetrikus vízió mindkét esztétánál olyan összefüggéseket teremt a jelenségek között, amelyek valójában nem léteznek.

Poszler György 1988-ban megjelent tanulmánya ma is jelentős bátorítással szolgál a teoretikus ész kritikáját fontolgató irodalmár számára. Egy nagyon lényeges ponton azonban nem kapunk a szerzőtől eligazítást. A filozófiai rendszeresztétikák kritikája mellől teljességgel hiányzik a tegnap és ma irodalomelméleteivel való számvetés, a strukturalizmus-posztstrukturalizmus (az orosz formalizmus és az Új Kritika) teoretikus teljesítményének mérlegre tétele. Az ilyesféle vizsgálódásnak Poszler könyvében persze nem is juthatott hely; a modern elméleti irányok analízise legfeljebb logikus folytatása, kiteljesítése lehetett volna az 1988-as mű „kezdeményének”. (E folytatáshoz egyébként a szerzőnek minden adottsága megvolt, de a modern elmélet átvizsgálásával – miért, miért nem – végül adós maradt.)

A teoretikus módszertanhoz kételykérdéseket társító irodalmárnak e hézagot mindenképpen ki kell töltenie,

¹ *Against Theory. Literary Studies and the New Pragmatism*. Ed. MITCHELL, W. J. T., Chicago, London, The University of Chicago Press, 1985, 7.

² Uo., 4.

hiszen a filozófiai esztétikák után a XX. században a ropant hatású „nagy elméleti bumm”³ vált a legfőbb elvi vezérfonallá. A modern iskolák (a francia strukturalizmus, az amerikai posztstrukturalizmus, a dekonstrukció, a reader-response-kritika és társaik) mindazonáltal egyre inkább az elmélet lehetséges, általános veszélyzónáit tudatosították bennünk; lassan-lassan rá kellett döbbernünk, hogy a csillogó-villogó, megértő általánosítást ígérő teória bizony sűrűn téved zsákutcákba. Hírneves kutatói eszmék, gesztusok, fogalmak előtt álltunk zavarodottan; rossz érzéseinket, eretnek gondolatainkat egyre kevésbé tudtuk elhallgattatni, és a teoretikus módszertan anatómiáját mindinkább a rosszhiszeműség jegyében próbáltuk leírni, meghatározni. Végül sarkos konklúzióhoz, éles kritikai meggyőződéshez jutottunk. A győzedelmes, magabiztos francia, amerikai elmélet képviselői és magyar követőik, úgy véltük, nem annyira új utakat nyitottak meg, mint inkább a teoretizmus módszertani zsákutcaiban akadtak el. A természetes többoldalúságról a végső, egy-igazság révületében végképpen lemondtak, az érvelési technikát és a módszertant a szubsztancializáló kimerevítés szolgálatába állították, az induktív ellenőrzést metodikájukból kitörölték, a fogalomalkotáshoz kapcsolódó óvatosságot sutba dobták, a szabad, megértő gondolattal szemben a szisztémaérdekeltségnek, a konceptualizációs egységesítésnek adtak elsőbbséget, s az irodalmi beszédet mindinkább kátévá, katekizmussá, skolasztikus szabályrendszerre alakították.

Az értelmes általánosításra hivatott elméleti igény torzulása nyomán létrejött zsákutcás gondolkodást dolgozatomban teoretizmusnak fogom nevezni, s e gondolkozásmód „anatómiájának” módszertani gépezetegyüttesének néhány főbb elemét próbálom számba venni. A kérdések kérdése persze az, hogy az elmélet (s az irodalomelmélet) teoretizmusba átcsapása milyen mértékig törvényszerű. Lehet-e esélyünk a korrekkt megértési potenciál megőrzésére, vagy a gondolkozásmód par excellence sajátosságai lényegében determinálják a torz végkimenetet, s be kell látnunk, az elmélet idővel mindig „törvényszerűen” téved az egyszerű, empirikus ész számára zsákutcának tetsző vidékekre? A kételyeket véglegesen eloszlató egyértelmű feleletre aligha vállalkozhatunk. A „nagy elméleti bumm” tanúságtétele mindenestre sok optimizmust nem kelt bennünk. A félresiklások, torzulások okai, folyjanak bár a teória „ontikus” természetéből vagy álljanak kapcsolatban társadalmi, kultúrszociológiai folyamatokkal, stabilnak, masszívnak, nehezen kikerülhetőnek látszanak. Az analitikus töprengéseknek azonban mindenképpen van haszna, hiszen az (irodalmi) teória standard anomáliái,

veszélyzónái éppen eléggé meghatározónak mutatkoznak ahhoz, hogy az elméleti ész kritikus vizsgálódásnak vessük alá.

A teoretizmus anatómiája

A vizsgálódást megkezdve – a teoretikus gondolkozás néhány legfontosabb veszélyzónáját megnevezve – legelőször arra érdemes rámutatnunk, hogy az elmélet mono-teista természete, szubsztancializáló, kimerevítőkézsége és az életvilág természetes többirányúsága között valóban nyilvánvaló ellentét feszül. A dilemma kezelése a teoretikus irodalmár számára nem könnyű feladat. A formalisták, strukturalisták, dekonstruktivisták, recepcióesztétikusok és társaik az elméleti igény jegyében rendre saját szerű megértési ajánlatokkal álltak elő, és a megoldást ígérő koncepcióhoz természetszerűleg szelektív problémakezelési módokat prezentáltak, saját szerű fogalmiságot kapcsoláltak. E szubsztancializálást szőröstül-bőröstül nem kell elutasítanunk; termékenysége és értelme nagymértékben az alapgondolat relevanciáján (részigazságán) vagy alkalmatlanságán (élet- és irodalomidegenségén) múlik. Az orosz formalizmus megértési centruma, az irodalmi mű anyagszerűségét, megalkotottságát, belső konstitúcióját kiemelő gondolatkör például termékenynek tűnik, és a hozzá kapcsolódó fogalmi együttes (automatizáció-deautomatizáció, anyag, forma, osztranyénijje, prijom, konstrukciós elv, fabula, szűzsé) szellemesen támogatja meg a sok részigazságot tartalmazó alapattitűdöt.

A Sklovszkijék képviselte formalizmus irodalmiságfirtatása (lityeraturnoszty-központúsága) egyáltalán nem indokolatlan, a francia elméletírók által energikusan hangoztatott struktúraelvről viszont nem sok jót tudok mondani. A struktúrávizíciók érvényesítése, úgy látom, csak jelentős szisztematikus erőszak és roppant leszűkítések árán történhet meg. A feldarabolás-újrarendezés (découpage-agencement), szegmentálás-összerakás gesztusrendje és a saussure-i nyelvészet mintájára elgondolt elemzői módszertan csupán a teljes jelentéshorizont szűk spektrumához enged hozzáférést, és egyáltalán nem tudja feltárni a mű szuverén, saját szerű individualitását, imaginárius különösségét.

A manifeszt jelentésértelmeket elvszerűen elutasító, a szüntelen elkülönözést egyedül való létmódként prezentáló, a meghatározhatatlan jelentésjátékok kinyerését autentikus elemzési célként megfogalmazó dekonstrukciós alapelveket még a strukturalizmushoz képest is kevesebb elismerő szóval illelhetjük. A baj természetes nem a stabil, kanonizált értelmezések kimozdítására irányuló

³ A „nagy elméleti bumm” játékos-ironikus nyelvi leleményét Takáts Józseftől kölcsönözöm. A szókapcsolat már csak azért is találó, mert

evidensen érezteti az 1960-as évektől kibontakozó változóssor univerzalitását, elsőpró erejét, lendületét.

szándékkal van. Az irodalmi jelentés végletes indeterminációjának eszméje azonban túlzó, felületes, pszeudotudományos elképzelésnek tűnik. A jelentéstulajdonítás korlátlan játékba fordítása nem csupán inhumánus alapelv – a szóművészet emberi, társadalmi hivatását erodáló elképzelés –, de a tapasztalás és a tudomány próbáját sem állja ki.

A *Szondi két apródja* című Arany-balladában a költeményt uraló „párbeszéd részek” két, külön világhoz tartoznak: az instrumentális, haszonelvű rábeszélésszólam és az elkötelezett vallomástétel áll szemben egymással. A török küldött leleményes csábítását a fiúk hallják, hallaniuk kell, de az energikus beszédaktusokra egyáltalán nem reagálnak; a maguk siratóját (krónikáját, történetét) mondják végig, rendíthetetlenül és eltökélten. A Kaffka Margit által minden magyar versek legjelentékenyebbikének tartott Arany-mű semminemű dekonstrukciós elképzelésnek nem felel meg. Jelentésstruktúrája nyitott és mégis stabil. Az Arany János-i szuverén konstrukciós alapelv elkötelezettséget közvetít, de ez az elkötelezettség nem csupán a nemzeti közösség, az eltiprott szabadságharc és (a keleti hedonizmussal ellentétes) morális keresztény vallás viszonyrendszerében értelmezhető. Az apródok Ali küldöttének ellentmondva nem csupán a szeretett személyhez, de költői autonómiájukhoz is ragaszkodnak. A ballada a nagyszerű szerkezeti invenció segítségével végül is nem korlátlan jelentésjátékra serkent, hanem a belülről fakadó emberség mellett tesz hitet.

A dekonstrukció és a szélsőséges reader-response-kritika által vallott radikális indeterminizmus cáfolatához sok-sok más költeményt is segítségül hívhatunk, de általános érvényű kommunikációelméleti, lingvisztikai szövetéseket is felhasználhatunk. John R. Searle *Literary Theory and its Discontents* című tanulmányában egyszerű, világos érveléssel mutatja ki, hogy a beszédaktus sikerességét a háttérszituáció, a szerző által kezdeményezett intenció, a nyelvi forma közvetítette szándék és a befogadói aktivitás is befolyásolja, s a jelentés keresésekor mind a négy tényezőt mérlegre kell tennünk. A neves amerikai nyelvész nem tagadja, hogy az irodalmi jelentés esetében nyilvánvaló sajtószerszerűséggel is számolnunk kell, és a sikeres értelmezést ab ovo nem garantálhatjuk, ugyanakkor a dekonstrukció és a Stanley Fish-i szélsőséges indeterminizmus szokásos eljárását, a részleges episztemológiai kételyek ontológiai szintre emelését egyértelműen elutasítja.⁴

De térjünk vissza az orosz formalizmushoz, és az anyagszerűséget hangsúlyozó konstitúcióelv hasznos tanulságait

elismerve jegyezzük meg, hogy a „teória monoteizmusa” alól azért Sklovszkijék sem tudták kivonni magukat! A koncepcióhoz, fogalmakhoz, alapszisztémákhoz való ragaszkodás náluk is sűrűn felülírta a többirányúságot, körültekintést, a természetes ész tapasztaláselvű meggyőződéseit. Az intern megközelítés termékeny részgazsággai Brik, Sklovszkij, Eichenbaum, Tinyanov, Propp fejtegetéseiben igen gyakran totális igazságként jelentek meg, és az irodalmi anyag életkapcsolatát az elemzők ilyenkor teljességgel elsikkasztották. Viktor Sklovszkij híres sakkanalógiája csak részben igaz: az irodalom építőelemei nem olyanok mint a fizikai létüket a játék rendszerében teljességgel elvesztő sakkbábuk. A művekben felbukkanó leányrablás nem csupán intern irodalmi motívum, de az adott társadalomvilág szokásrendi része is. A műfaji változások bonyolult, interdependens rendszere nem írható le pusztán kanonizált és nem kanonizált formák harcaként, és a Heinrich Heine által kedvvel alkalmazott ironikus csattanók átalakulását magyarázva sem szükséges egyedül a deautomatizációs konstrukciós elvre hivatkoznunk: a szerelmi, magánéleti tematika az egyszerű eszű ember magyarázata szerint azért nyerhetett Heine verseiben politikai, társadalmi színezetet, mert a költő érdeklődése idővel tágult, változott, „társadalmiasult”.

Az elmélet eredendően szubsztancializáló, elvlasztó, elkülönítő megértési metódusához egyébként a XX–XXI. században elvi szinten is erős kételyeket kapcsolhatunk. Ludwig Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásaiban* a játék fogalmát boncolgató paragrafusok különösen sokoldalúan járják körül azt a „rendhagyó” meggyőződést, hogy a letisztított, „magánvaló” szisztéma kinyerésére irányuló elkötelezettségünket érdemes lenne revidéálnunk, újragondolnunk. „A játék-fogalom – mondhatjuk – elmosódott fogalom. De fogalom-e egyáltalán egy homályos fogalom? – Egy élettelen fotó képe-e egyáltalán egy embernek? Okvetlenül előnyös-e mindig, ha egy élettelen képet egy élessel helyettesítünk? Vajon nem éppen az élettelenre van-e gyakorta szükségünk? [...] értelmetlen-e azt mondani: »Nagyjából itt állj meg!«?»; „Képzeld el [...] hogy egy elmosódott képhez egy neki »megfelelő« éles képet kell felvázolnod. Az előbbiben van egy élettelen piros négyszög; ezt egy élesre cseréled [...] – Ám ha az eredetiben a színek egymásba folynak – anélkül, hogy köztük határvonalak nyoma volna –, akkor nem reménytelen feladat-e arra vállalkozni, hogy az elmosódottnak megfelelő éles képet rajzolj? [...] És ilyen helyzetben van például az, aki az esztétikában vagy etikában olyan definíciókat keres, amelyek fogalmainknak megfelelnek” – illeszt kételykér-

⁴ *Theory's Empire. An Anthology of Dissent.* Ed. PATAI, Daphne, CORRAL, Will H., New York, Columbia University Press, 2005, 149–157.

déseket a filozófus az „életvilág zavaraitól” mindenáron szabadulni akaró megértési attitűdhez, és tesz hitet egy rugalmasabb, körütekintőbb, mértéktartóbb fogalmiságot alkalmazó embertudományi módszertan mellett.⁵

Az elmélet elvi, módszertani anomáliáit számba véve feltétlenül ki kell térnünk a konceptualizáció dilemmáira is. A kérdéskör roppant sokirányú, részleges bejárásához is könnyvnyi terjedelem volna szükséges. Annyit azonban a mi szűkre szabott lehetőségeink között is mondhatunk, hogy az elvonatkoztató terminusok egyáltalán nem ártatlanok. Eredendő gyarlóságukat, tökéletlenségüket, részérdeklőségüket sommázó mivoltukkal, reprezentatív sűrítettségükkel eleve szeretik elfedni, elrejtteni; a főlény, átfogó tudás, autentikus magabiztosság szuggesztíóját közvetítve (a reprezentációs homlokzatteremtés látványerejét csillogtatva) egyenesen feleslegessé teszik a korrekt, kiterjedt bizonyító analízist.

A teoretizmus fogalomhasználati metodikája mindeme lehetőségeket messzemenően kihasználja. Kulcsár Szabó Ernő és az általa befolyásolt hazai értelmezői közösség elvonatkoztató műszavak, mágikus fogalmi terminusok sokaságát alkalmazza. A „jelentéskontinuum megalkothatatatlansága”, a „stabilizálhatatlanság poétikai tapasztalata”, „a nyelv tropológiai hatalma”, a „dialogikus-imperszonális poetológia” és társaik lenyűgöző erővel képviselik a posztstrukturalista mantrát, sugározzák a fetiszizált nyelv és a decentralt szubjektum iránti elköteleződést. A tartalmas középszinten messze túlemelt, axiomatikus egyértelműséget szuggeráló, magabiztos szókapcsolások Kulcsár Szabó írásaiban rendre a szilárd, végső tudás látszatát keltik; a fogalmi tartalmak korrekt kifejtéséről, a bennük rejlő, inherens dilemmák, ellentmondások bemutatásáról és feloldásáról így szó sem lehet. A kutató első könyve, a *Zavarbaejtő elbeszélés* 40–41. oldalán például Jaspersre hivatkozva állapítja meg, hogy az esztétikai érték akkor realizálódik, ha a mű emberileg mély érvénnyel, korszerű jelentéssel képes ráhangolódni a kor „szellemi szituációjára”. De hát mi az „emberileg mély érvény”? Mi a „korszerű”, és mi a „korszerű jelentés”? És vajon hogyan jelöljük ki a kor szellemi szituációját? Minden kornak van ilyen? S valóban mindig csak egy van belőle, ahogyan Kulcsár Szabó láttatja? És, ha így volna is, az alkotói tartalmasságnak feltétele az ehhez kapcsolódás? S mitévők legyünk, ha a kor szellemi szituációja éppen nem túlságosan tartalmas? És egyáltalán: a ráhangolódó egyezés, egybevághóság vajon miért volna szinonimája a sajátlagos, szuverén esztétikumnak? Kulcsár Szabó Ernő kijelentése, ismétlem, roppant határozottsággal kelti az egyértelműség, használhatóság, tartalmasság szuggesztíóját, de az állításokat ki-

bontani, értelmezni igyekvő olvasó már az első pillanatban ellentmondásos, egymással vitázó alternatívákba ütközik bele, és a szókapcsolatokat, szöfűzéseket végül kénytelen üres bombasztoknak tartani. (Az inkorrekt, manipulatív fogalomhasználati trend akkor is érvényre jut, ha a neves hazai elméletíró a posztstrukturalizmussal ellenkező, tradicionalista álláspontokat villant fel. A kutató kurta, karikatúraszzerű fogalmi körülírásaiban a támaszt kereső emberséghez húzó és a személyiség összerendezettségéhez ragaszkodó attitűdöt rendre retrográd, anakronisztikus tényezőként, a haladó nyelvfilozófiai emancipáció megátalkodott ellenlábasaként címkézi meg, és a „referenciális gyámság alá helyezés”, „ideológiai ellenőrzés”, „humánideológiai elvárások” fogalomköreivel hozza kapcsolatba.)

A fogalomteremtési módozatok, absztraktumhasználatok problematikusságairól a nyelvfilozófia és a tudományozóológia szintjeihez közelítve is érdemes néhány szót szólnunk. E kérdéskörben fontos kezdeményként tarthatjuk számon Szilágyi N. Sándor *Elmélet és módszer* című írását. A kolozsvári kognitív nyelvész 2004-es tanulmányában radikális kritikai attitűdöt érvényesít; a fogalomteremtés, absztrakcióalkotás alapvető anomáliáit a nyelvészetten túli szférákban is felfedi, megidézi, és sokoldalúan jelzi, hogy a tudományosnak tetsző fogalomteremtéseket mennyire átítatja a mitikus színezet. Szilágyi a nyelvben szokásos fókuszváltások elemzésén keresztül mutatja ki, hogyan kezdődik el a mitológiai világ megkonstruálása. Az absztrakcióteremtő szekvenciasor végén (Én, a beszélő a szóval kijelentek valamit > A szó jelent valamit > A szó jelentése) a tudós az önállósuló absztrakciót, a jelentést mint olyant kezdi vizsgálni, ugyanolyan formális logikai műveleteknek vetve alá, mint a valóban létező konkrétumokat.

S a jelentéssel kapcsolatos dilemmák egyáltalán nem elszigeteltek, egyediek. A tudományos beszéd „megelevenített” absztraktumok sokaságával dolgozik, és e mitikus lények a megértésnek rengeteg kárt okoznak. A velük való (természetszerűleg hasztalan, eredménytelen) viaskodásokból bábeli könyvtárak jönnek létre, a sajátos árnyéktánc birtokba veszi az iskolákat, akadémiákat, és nagy presztízst nyerve a tudás alapelvevé válik: „azt tartjuk a tudás legértékesebb formájának, amely az absztrakt gondolkodásban »csúcsozódik ki«, s hatalmas Patyomkin-falakat emelünk a valóságos megértés elé – szögezi le az értekező. A terminusok és az absztrakciók között Szilágyi N. Sándor határozottan különbséget tesz. A jó terminussal nem absztrakciókat nevezünk meg, hanem „konkrét, valóságos dolgokat, illetve ilyenek közt azonosítható viszonyokat általánosan” – állapítja meg, de a mitikus fo-

⁵ WITTEGENSTEIN, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. NEUMER Katalin, Bp., Atlantisz, 1998, 60., 63.

galmak burjánzását, elterjedtségét, begyökerezettségét látva a józan, tisztázó, szétválasztó kísérleteknek nem sok esélyt ad.

Szilágyi N. fogalmisággkritikája, úgy tűnik, a nyelvet „magánvaló” entitásként elgondoló absztrakciókat és a rájuk épített szisztémákat is értelmetlennek ítéli. A nyelvet abszolút módon, önálló valamiként szemléljük, „úgy vizsgáljuk, és olyannak is képzeljük legtöbbször, mint önálló rendszert, amelynek sajátos belső struktúrája van, komponensei, alsóbb és felsőbb szintjei, belső törvényszerűségei, külön története mindegyiknek, kialakulása, fejlődése, változása, vízszintes és függőleges tagolódása” – utasítja el a kolozsvári nyelvész azt a koncepciót, amely Saussure-tól s a francia strukturalizmustól kezdődően oly leleményes változatossággal teremtette meg a kikülönített, „magánvaló” entitásként elgondolt nyelv fogalmát.⁶

A posztstrukturalista teoretizmusban a nyelv mitológus absztrakciója ismeretesen fő-fő orientációs pontként, minden embertudományi megértés kulcsfogalmaként, létmeghatározó fétisként, ember és világ inkompatibilitását megalapozó, szemléltető erőként jelenik meg. „Az emberi lét alapformája a nyelviség”; „A nyelv koncepciója kulcsként szolgál az emberhez, és a társadalmi létezéshez, s ez napjaink egyik legfontosabb, kétségkívül újszerű felismerése, meggyőződése” – ismételteti a kultikus mantrát a modern elmélet minden rendű és rangú képviselője. A nyelvproblémának Geoffrey Galt Harpham, a neves amerikai tudós 2005-ben monografikus igényű és terjedelmű könyvet szentelt, a Saussure-tól Derridáig terjedő nyelvfilozófiai elképzeléseket élesen bírálva, cáfolva (*Language Alone. The Critical Fetish of Modernity*). De a szubsztanciális-absztrakciós mitizálás beható, átfogó kritikájára már a korábbi évtizedekben is találunk példákat. Roy Harris az oxfordi egyetem általános nyelvészeti professzora 1980 és 2015 között huszonöt-nél több könyvben fejtegette, hogy „magánvaló”, par excellence nyelv nincsen, és a XX. század nagy sikeres nyelvelméletei, nyelvmagyarázatai nem egyebek, mint különböző mítoszok átalakításai (*The Language Makers, The Language Myth, Reading Saussure, Language, Saussure and Wittgenstein, Saussure and his Interpreters*). E víziókat Harris szerint nem a tudományos hitel tartja érvényben, hanem az, hogy a modernitás szorongásaiban, előítéleteiben, nyugtalanságaiban gyökereznek.

A fogalmakhoz, absztrakciókhoz kapcsolódó dilemmák ismertetése után a teoretizmus természetes imperializmusáról is szólnunk kell pár szót. Az irodalomértés különféle területeit érintő erős befolyás a XX. század

utolsó évtizedeiben már Magyarországon is nyilvánvaló volt. A totális, dogmatikus székszeptist meghirdető dekonstrukció és posztstrukturalizmus problémalátása, preferenciarendszere, fogalmisága gyarmatosító erővel hatolt be az irodalomtörténet tereumaiba. A kétely hermeneutikája a hazai kutatók számára diadalmas, autentikus, mindent kiváltó új szempontrendszernek látszott. Vezető tudósaink Arany János, Petőfi Sándor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza műveit olyan kódrendszerbe helyezték át, amelyet a létbizonytalanság, bizonyossághiány, távlatvesztés, heterogenitás, disszemináció, szorongás, tanácstalanság fogalmi változatai határoztak meg. Az idevágó körülírások, szókapcsolatok, metaforák már magukban biztosították a figyelmet, elismerést az értekezők számára, és a látens értelmeket kereső (jelentésjátékokat preferáló, a manifeszt jelentést meggyőződéssel félrelökő) dekonstrukciós teoretizmus példája arra is felbátorította kutatóinkat, hogy az evidens, közvetlenül felőlő, természetes, egyszerű érvekre épülő értelmezést mellőzzék, és a bonyolított jelentéstulajdonításokat, extravaganciákat, bizarr ötleteket bátran alkalmazzák.

Milbacher Róbert (több Arany-ballada szubverzív átértelmezése után) *Arany János és az emlékezet balzsama* című könyve hetedik fejezetében az *Ágnes asszonyt* vette vizsgálat alá. A kutató az 1853-as balladában rendezettséget, intencionális egységet felfedő „hagyományos” interpretációkat lendületes elemzésben cáfolta, és szubverzív iróniával leplezte le azokat az elemzői meggyőződéseket, amelyek a költeményt „a morális vétség–isteni igazságszolgáltatás mátrixába” utalják.⁷ Az „Oh! Irgalom atyja ne hagyj el!” refrént ugyan ő is „a keresztény gondviselés égisze alá való visszakéredzkedés mondataként” tartotta számon,⁸ de a mű „mélystruktúrájába” alámerülve egészen másféle, ellentmondásos, ambivalens jelentésmozzanatokat észlelt. „A lepedőn ejtett vérfolthoz önkéntelenül is a szüzesség elvesztése asszociálódik első körben, márpedig a házasság elhálásának és a menyasszony érintetlenségének bizonyítékaként. Ez esetben a csibém a női nemi szerv eufemisztikus elnevezése lehet. Ugyanakkor a mocsokként, tehát tisztátalanságként jellemzett vér lehet menstruációs vér is, ami viszont a meg nem fogant, vagy még erősebb értelmezés szerint az elvetélt gyermek becéző megszólítása. Elképzelhető tehát, hogy Ágnes dadogó önmentsége erős természeti törvényre hivatkozik, vagyis a gyilkosság közvetett kiváltó okaként a szerető tartása mögött a férj férfiatlansága vagy terméketlensége lehet... [...] Akár így, akár úgy, Ágnes önmentsége olyan elbeszélés felé mutat, amely a női test működésének és

⁶ SZILÁGYI N. Sándor: *Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 31., 40., 42.

⁷ MILBACHER Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama*. Bp., Ráció, 2009, 216.

⁸ Uo., 223.

a termékenységnek–meddőségnek a korban (is) sokszoros tabuval körülvett témájára épül. Csakhogy – minthogy az ezzel kapcsolatos beszéd önmagában is tiltás alá esik, azaz a nyelvtelenség állapotában van – Ágnes magyarázata arra, hogy miként sodródhatott ebbe a helyzetbe, artikulálhatatlan. Ágnes tehát valami olyasmit próbál elmondani, aminek nincsen szótára, sem grammatikája, és mivel ez lehetetlen, ezért válik ő maga személyében, testében, monomániás mosásában nyelvvé [...] az emberi (női) lét kiszolgáltatottságának és rettenetének élő mementójaként” – mutatta fel a kutató Ágnes „bűnét” a kaotikus létezés szignáljaként, a feminista kritika nézőpontjait átveve, és a nyelv, „nyelviesség” képzetköreit is megidézve.⁹

A teoretikus módszertan főbb elemeit számba vevő helyzetjelentés végén térjünk ki néhány szó erejéig arra az átalakulásra is, amelyen a reflektív irodalmi beszéd jó része a posztstrukturalizmusban keresztülment! Röviden azt mondhatnánk, hogy a tanulmányok, esszék, kritikák beszédmódját az értekezői fegyelem meglazulása soha nem látott mértékben befolyásolta. A lazaság, fegyelmezetlenség, inkorrektesség bocsánatos bűnné vált vagy éppen séggel erénnyé lépett elő. Évszázadok elvárásai, logikai szabályai: a körütekintő, világos fogalomhasználat, az ellentmondásmentes érvelés, a korrekt, elégséges indoklás elve váltak feleslegessé. A folyamat a „kritikai aktivitásban”: az újhistoricista, posztkolonialista elméletben, a genderkritika végjátékában kulminált. Az identitáspolitikai elveket hirdető, queer-tudatú kutatók meggyőződéssel vallják, hogy a rendezett értekezői beszéd nem több és nem más, mint a (foucault-i értelemben vett) hatalom kiszolgálása, az inkongruitásokkal, logikai ellentmondásokkal telített értekező művek viszont éppen megszelídítetlen rendezetlenségükkel válnak pozitív, emancipatorikus célok bátor élharcosaivá, s tudják beteljesíteni a woke-tudatosságot.¹⁰

Az értekezés természetes módszertani szabályainak felbontásáról (az alábbiakban még majd lesz szó erről) René Wellek az amerikai dekonstrukcióhoz kapcsolódva adott hírt. Ötletszerűségből, lazaságból, anarchikus, illogikus elemekből, irracionálizmusból azonban már az előjáték, a francia strukturalizmus is éppen elég példát mutatott. A szexualitás története az iskolázatlan szabadosság,

a voluntarista belemagyarázások, logikai ellentmondások garmadáját tartalmazza. Michel Foucault úgy foglalkozik antik és középkori szövegekkel, hogy a korszakhoz bealottan nem ért, magyarázó fogalmait nem tisztázza, és nem bontja ki, történeti elemzéseiben aggály nélkül érvényesíti a fikciós szabadság elvét, és saját hatalomfilozófiai elvét módszertani következetlenséggel módosítja – vonja le következtetéseit Cseke Ákos alapos, részletes elemző ismertetés után 2015-ben megjelent Foucault-monográfiájában.¹¹

A nagy elméleti bummról

Rövid számbavételünk során a teoretizmus módszertanát leginkább meghatározó dilemmákat taglalva, a szubsztanciális elkülönítés, a fogalomhasználat, az absztraktumteremtés, a más irodalomértési területeket érintő gyarmatosítókézség, az érveléstechnika és szemantikai higiénia kérdésköreit számba véve mindvégig a nagy elméleti bumm jelenségeire koncentráltunk. A modern irodalomelméleti trendekkel, módszertanokkal kapcsolatban azonban még így is tartozunk néhány fontos, karakterjelző, összegző észrevétellel.

A sommázó értelmezéshez először is két, világhírű irodalomtudós több évtizeddel ezelőtt született látletét, előrejelzését hívjuk segítségül. René Wellek, a Monarchiában, Bécsben született, cseh anyanyelvű, de idejekorán Amerikába került és angolul író kutató 1983-ban publikált tanulmányában a „nagy elméleti bummot” szemügyre véve az Egyesült Államokban érvényre jutott fejleményekre is bőven utalt. A neves irodalmár helyzetértékelése élesen bíráló volt. *Destroying Literary Studies (Az irodalomtudomány tönkretétele)* – jelezte a kritikai attitűdöt a dolgozat már a címevel is, és a szerző az új elmélet ágait bogait követve rendre kártékony, elfogadhatatlan anomáliákról adott hírt. Wellek szerint az amerikai egyetemi műhelyeket és kritikai intézményrendszert meghódító (az Új Kritika hegemoniáját minden ponton megdőntő) új irodalomértés mindazt a vívmányt megsemmisítette, amelyet a XIX. és a XX. században alakuló-fejlődő irodalomtudomány, irodalomértés felhalmozott. A szubverzív átértelmezéseknek elkötelezett posztstrukturalizmus

⁹ Uo., 222.

¹⁰ Az elmélet woke-tudatú, identitáspolitikai átszíneződésének folyamatáról lásd Pluckrose és Lindsay *Cynical Theories* című, 2020-ban megjelent könyvét és a monográfiához kapcsolódó magyar nyelvű ismertető tanulmányt. PLUCKROSE, Helen – LINDSAY, James A.: *Cynical Theories*. Pitchstone Publishing, Durham, North Carolina, 2020. NYILASZ Balázs: *Cinikus teóriák = Magyar Művészet*, 2021, 3., 102–108.

¹¹ A „keresztény szerzőket” folyamatosan éles kritikában részesíti, de közben, egyetlen „keresztény” szöveget sem idéz meg. A görögökkel

„egy nevek és szövegek nélküli anonim kereszténységet állít szembe”, folyamatosan a Zeitgeisthez hasonló koncepcióval dolgozik, „úgy tesz, mintha létezett volna egy egységes görög filozófiai szellem”, és alapvető módszertani következetességgel fejtegeti, hogy a középkori kereszténység az elnyomás elvét képviseli, miközben éppen az ő koncepciójának alapján nem lehetne az elnyomást és a hatalmat a megszokott politikai logika alapján konkrét szociológiai, intézményi forrásra szűkíteni. CSEKE Ákos: *Igaz szó, igaz élet*. Bp., MMA MMKI, L'Harmattan, 2015, 46., 52., 64.

elutasította a különbségtételt az imaginatív, irodalmi beszédmód és az élet másféle területeihez tartozó nyelvi megnyilatkozások között. Külön „szépirodalom” ekképpen nem létezik; az új koncepció lehetőséget ad arra, hogy a kritika bármiféle fikciós sajátsággal felszerelkezzék, maga is művé váljon, s ebbeli szabadságában nyugodt lélekkel félrelökje a tárgyszerűsre, korrekt, kifejtő érvelésre vonatkozó feltételeket. (Ámbátor a derridai, foucault-i filozófiai meggyőződéseket követő kritikus amúgy se keresen értelmet, firtasson referenciális szándékot: a szavak tudvaleg nem utalnak rajtuk kívül álló dolgokra, és a dekonstruktor a szöveg par excellence ambiguitását, inkonzisztenciáját hivatott feltárni!) Negatív szaldót állapított meg Wellek akkor is, amikor a reader-response-kritika mérlegét vontta meg. A német konstanzi iskola az olvasó jelentésképzési munkáját előtérbe állítva eleinte több hasznos eredményt is hozott, az új trend azonban csakhamar végletes, radikális irányt vett. Stanley Fish és társai a szövegtől származó intenciókat teljességgel megtagadták, és a befogadói szubjektivitást abszolutizálva szükségképpen jutottak el az interpretációs nihil zsákutcájába.

Az új utakra lépő kritika nivelláló, elkülönítéseket nem tűrő étosza – a *Destroying Literary Studies* írója így látta – az értékelést is természetszerűleg elutasítja. Rossz és jó interpretációk amúgy sincsenek, így minden okunk megvan arra, hogy a Dantéra, Shakespeare-re, Goethére, Dosztojevszkijre, Thomas Mannra és társaikra alapozó kánont, az idejétmúlt „upper class” művészetet elutasítsuk, és a „pop arttal” (krimikkel, ponyvairodalommal, pornográf regényekkel) helyettesítsük, ahogyan Leslie Fiedler is ajánlja *What Was Literature?* című írásában. A fejlemények végső mérlegét levonva, és az uralomra jutott posztstrukturalista teoretizmus kártékonyágát konstatálva a tanulmány szerzője büntudatról és lelkiismeret-furdalásról számolt be. Úgy érezte, maga engedte ki a szellemet a palackból, hiszen az elméleti igényű irodalmi kultúrát az Egyesült Államokban éppen az ő (Austin Warrennel közösen írott) 1949-es kézikönyve, a *Theory of Literature* teremtette meg.

A welleki tanulmány megjelenése után egy évvel *Critique de la critique* című könyvében a bolgár-francia Tzvetan Todorov is az Egyesült Államok irodalomtudományi preferenciáit vette számba, s az általa megalkotott látélet ugyancsak nagyon éles kritikai attitűdöt képviselt. A *Travelling Through American Criticism* (a dolgozatot lefordították angolra, és a 2005-ben publikált – Daphne Patai és Will H. Corral szerkesztette – nagyszabású antológiában is megjelent) az amerikai világban uralkodó meghatározó irodalomtudományi trendeket egyszerűen dogmatikus szkepticizmusként: az értelmezési végeredmény teljes relativizálását kikövetelő és az univerzális

értékeket mereven tagadó (az igazság, tudás, ítélkezés lehetőségeit eleve kizáró) ideologikus konstrukcióként határozta meg. A szélsőséges pragmatizmus és a dekonstrukció között Todorov nem látott lényegi különbséget, és az elméleti trendek valóságos, voltaképpeni karakterének megértéséhez (M. H. Abrams későbbi nagy tanulmányával teljesen egybehangzóan) az antihumanizmus terminusát ajánlotta.

Egyetérthetünk-e René Wellek és Tzvetan Todorov éles kritikájával? A francia strukturalizusból-posztstrukturalizusból kinövő, Derrida, Lacan, Foucault, Barthes által inspirált amerikai fősodorról (és a 90-es évektől mind erőteljesebb woke-, genderelvű kritikai aktivitásról) gondolhatjuk azt, hogy a részleges eredmények ellenére több kárt okoztak, mint hasznot? *Megérteni az irodalmat* című könyvemben és az utóbbi években közölt elméleti tanulmányaimban meggyőződéssel érveltem amellet, hogy Wellekék kételykérdéseiben sok igazság van, és álláspontom megerősítéséhez kifejtő tanulmányok sorát tudtam segítségül hívni. Az angolszász filozófiában, nyelvészetben, irodalomelméletben a XX. század végétől, ha kisebbségben is, de mind teljesebben hallatta a hangját jó néhány különvéleményt valló kutató. A konformista elvárásokat elutasító, bátor tudósok a nagy elméleti bumm által megnyitott ösvényeket tévútként leplezték le, a végletes pesszimizmus korlátaira, a kételyhermeneutika, oikofóbia természetlenségére figyelmeztettek, és a „modern elmélet” teoretista módszertanát elemezve a premisszák, problémakezelési módok alkalmatlanságát széles körben feltérképezték. Gerald Graff *Literature Against Itself* című könyvében az elvilágtalanító gesztusrend kialakulását, az areferenciális elgondolások sokféle problematikusságát és működésmódját mutatta be, Geoffrey Galt Harpham monográfiájában (amint már utaltam rá) a posztstrukturalista nyelvfilozófia téveszméit járta körül Saussure-től Derridáig. Az 1995-ben megjelent – a kritikai tudat élességét már címével is jelző, posztstrukturalizmust bíráló antológia (*The Emperor Redressed*) tíz szerző kritikai írását tartalmazta, közte olyan nélkülözhetetlen tanulmányokat, mint a nyelvész John R. Searle dolgozatát és a legnagyobb tekintélyű amerikai irodalmár, Meyer Howard Abrams kritikai alapvetését (*What is the Humanistic Criticism?*). A posztstrukturalizmus és a woke-tudatosságú, genderalapú kritikai aktivizmus problematikuságait a több mint hatszáz oldalas, közel ötvenszerzős *Theory's Empire* című tudományos cikkgyűjtemény 2005-ben még sokoldalúbban járta körül. Az élesen bíráló tudósok (többségükben nemzetközi hírű professzorok) a nagy elméleti bumm sokféle anomáliáját korrekt elemzések során térképezték fel, széles körben dokumentálták, hogy az irodalomtudomány tönkretételének welleki panasza nem légből kapott, és arra is bőségesen utaltak,

hogyan az ezredfordulós elméletírói, értelmezői gyakorlat a korrekt érveléstechnika és a szemantikai higiénia balasztjaitól réges-régen megszabadult. E bátor, felszabadító erejű állásfoglalásokat 2020-as könyvemben és az utóbbi években írott tanulmányaimban részletesebben ismertettem, most csupán M. H. Abrams és John Searle tanulságos munkáinak néhány fontos elemét emelem ki.

„A modern elméletírók, minden különbözőségükkel együtt és olykori éles vitáik ellenére megegyeznek az erőteljes inhumanizmusban, abban a törekvésben, hogy diszkreditálják és lebontsák a »humanitás«, »humán«, »ember«, »szubjektum«, »szubjektivitás«, »személy«, »szelf« szavak által reprezentált, egybetartozó fogalomsort” – látja Abrams az inhumanizmus alapelvét. Todorovhoz hasonlóan általános érvényűnek a kurrens teória sok-sok iskolájában a francia strukturalizmustól a Foucault-követőkön át a posztstrukturalista marxistákig, radikális feministákig.¹² A modern irodalomértésben végbement metamorfózist a kutató kopernikuszi fordulatként tartja számon, s a látványos címke ezúttal valóban helytállóan tűnik. A kritikai, poétikai magyarázatok, kísérletek mind-egyik (két évezreden át) az „életvilágból”, a beszélés kölcsönviszonyaiból, a kommunikációs processzusokból kiindulva szerkesztettek szabályokat. A kritikai elméletben akadtak hangsúlyváltások: a meditációk egyszer a mimézis módozataira figyeltek, máskor az olvasó igényeit, a szerző imaginációját vagy a mű konstitúcióját részesítették előnyben. E metamorfózisok azonban nem voltak többek módosításoknál, szempontáthelyezéseknél; az irodalomkritika végül is mindvégig megmaradt az emberi környezetvilág határain belül. A posztstrukturalista anti-humanizmus azonban a nyelvhasználat emberi terrénumát elhagyta; az életvilág helyébe „theory-worldöt” állított, az absztrakt nyelv által uralt teóriavilágot teremtett. A teoretizmus képviselői az irodalomkritika számára elkülönített, hermetikusan zárt lingvisztikai teret jelöltek ki, a nyelvet a referenciális tárgyakról leválasztották, a tapasztalati, „életelvű” (társas, kommunikációs) nyelviséget hamis tudatként, misztifikációként, illúzióként leplezték le, azaz félrelökték az évezredes hiedelmet, hogy az irodalmat emberi viszonyrendszerben emberek hozzák létre, emberek számára. A posztstrukturalizmus radikális kísérletét Abrams az uninhabitable és az unbelievable jelzőkkel minősíti:¹³ az inhumánus teoretikus absztrakció nemcsak belakhatatlan az ember számára, de az érveket kívánó tudományosság számára is értelmetlen, elfogadhatatlan.

A saussure-i nyelvfilozófiát ismeretesen Jacques Derrida radikalizálta tovább. A francia gondolkodó szubverzív

víziójában a jel konkrét jelentést nem tartalmaz, csupán a nyelv evidens dezintegrációját közvetíti. A jelentés mindig más jelek által meghatározott, így önazonosságról semmiképpen sem beszélhetünk. Az azonosság hiánya természetesen a jelhasználó emberre is kiterjed. Jelemben gondolkozva nem bújhatunk ki a differenciák, elkülönítések általános törvénye alól, a végső jelentést kutatva csupán újabb és újabb elkülönítésekre találunk. A derridai kulcsfogalom, a „différance” e szüntelen jelentésetolódást, jelentéshalasztást hivatott szemléltetni.

A Derrida megalkotta nyelvi vízió teoretikus életidegenségével, ellentmondásosságával, belső problematikuságaival számos könyv és elemző tanulmány foglalkozott. Dolgozatomban keretei között ezúttal csak John Searle néhány gondolatát idézem fel. Az amerikai nyelvész éles kritikai megjegyzései szerint Jacques Derrida a modernebb, Fregével, Russell-lel kezdődő nyelvfilozófiáról mit sem tud, a background (a háttér) fogalmát egyszerűen nem ismeri, az iterabilité – a szükségképpeni nyelvi ismétlés – eszméjét úgy igyekszik érvényesíteni, hogy nincs tudatában a szó, a nyelvi típus és az egyedi, konkrét fizikai használat: a type és a token másféleségének, holott a különbség belátása eleve érvénytelenné teszi a szüntelen nyelvi viszatérés elképzelését, amelyet a francia dekonstruktor a jelentés érvényével szembeni cáfolatként használ. Searle sommázata szerint Derrida jellegzetesen prewittgensteini, a *Filozófiai vizsgálódások* tanulságait nem hasznosító filozófus; a régi, szubsztanciaelvű bölcséletet, a hajthatatlan, éles különbségtételek elvét, a vagy-vagy, a mindent vagy semmit eszmeiségét képviseli; annak az analitikus filozófiában réges-régen közhelyszámba menő felismerésnek sincsen tudatában, hogy a fogalmaknak és a különbségeknek sincsenek éles határaik.¹⁴

Az elméleti észhez társított kételyek

A teóriát érintő kétely ügyében a strukturalizmus-posztstrukturalizmus analízise, úgy tűnik, újabb, minden eddiginél súlyosabb tényekkel szolgált. A lehetőségeket és alkalmatlanságokat vizsgáló perben a vád álláspontja egyre megalapozottabbnak látszik. De a mentegető, védelmező gondolatok azért mindegyre ott motoszkálnak az ember fejében. A sokféle kifogást félretéve nem lehetne mégis valamiféle nekünk való elméleti ész elgondolnunk? Jól működő, mértéktartó, aránytudatos, „megértésirányos”, a gyarlóságokat kiküszöbölő teóriefogalmat tételeznünk? Elvégre Steven Knapp és Benn Michaels hajthatatlan, elvi elutasítását csak nem tehetjük magunkévá; a hatékony,

¹² *The Emperor Redressed. Critiquing Critical Theory.* Ed. EDDINS, Dwight, Tuscaloosa, London, The University of Alabama Press, 1995, 14.

¹³ Uo., 34.

¹⁴ Uo., 171–173., 148.

tartalmas irodalomértésben a deduktív, általánosító gondolkodásnak is kell, hogy legyen helye!

A kételyeket mindazonáltal nehéz elfojtanunk. A korrekt, megértőképes elmélet megteremtésének elvi lehetősége talán fennáll, de a mögöttünk hagyott évtizedek tanúsága szerint az érvényes és értelmes módszertannak nem sok esélye van arra, hogy elfogadott metódussá, közmegegyezéses mintává váljon. A teoretizmusba átszapo elméleti ész, úgy tűnik, nem szorul a konzervatív józan értelem kiegészítéseire. S ugyan miért is szorulna? A filozófiai esztétikákkal és a strukturalizmussal-posztstrukturalizmussal szövetséges irodalmi elmélet a potencia, a reprezentációs kivételesség és a presztízs attribútumait így egymagában is egykettőre elnyerte. Az egyérdekű perspektíva vonzó magabiztossága, a szisztematizáció szolgáltatta jelentőségglánszatok, a szubverzív radikalitás felhajtóereje és a fogalmiság manipulációs öntanúsító lehetőségei magukban is potens erőforrásoknak bizonyultak. A szubsztancializáló étoszt visszafogó észjárásra, a többszemponúság szükségességét átértő, empirikus tényiszteletet érvényesítő műveletekre, a korlátokat belátó önreflexivitásra (a kiválasztottságtudat göggjét levetkőző önszemléletre, a gyarmatosító elhivatottságról lemondó, más irodalmi szakmákat tisztelő feladattudatra) az akadémiai, kritikai pozíciókat rohamléptekben elfoglaló, diadalmas teóriának ugyan miért is lett volna szüksége?

A zsákutcás fejlődés nyilvánvaló, és a helyzet súlyosságához nem fér kétség. A krízist világosan látó Kenyeres Zoltán 2018-ban publikált levélvallomásában az új évezred irodalomértési állapotát a „harmadik csöngetés” előtti pillanatként aposztrofálta. A nagy tapasztalatú és tudású kutató a teória teremtette hazai zsákutcákra utalva a viszsza-humanizálás szükségességét hangsúlyozta, s úgy látta, az irodalomról szóló beszéd jól tenné, ha „a szcientizmus nevű fekete zsákba zuhanása”¹⁵ elől a szépirodalom területére menekülne.

A Kenyeres által felemlgetett „szcientizmust” akár a humaniorák és a teória centrális kérdéseként is számon tarthatjuk. Hiszen a tudományosságra számot tartó igény másfél század óta az embertudományok legnagyobb vágya, csillapíthatatlan kívánsága. A természettudományos mintákra alapozott s az irodalomra oktrojált tudományosság azonban valójában nem más, mint meg nem gondolt gondolat, hiszen a nyelv, az emberi társadalom, a művészetek nem a fizikai világ módjára működnek. A társadalomtudományok, ha a szó megszokott értelmében akarnak tudományosnak látszani, törvényszerűen csapnak át erőltetett szisztematizációba, kényszeres gesztusokba, homlokzatépítő mutatványokba, s végül az absztrakciós

színházadsi csúcsteljesítményeihez jutnak el; a mindennapi észtól messze távolított, elvonatkoztató-bonyolító teoretikus megközelítés elsőbbségi igényét látjuk érvényesülni, és a szuverén, egyéni gondolat presztízsének visszavételével szembesülünk. Horváth János és Schöpflin Aladár a századelőn még nem hajszolta a tudományosság lidércfényeit (elmélettel külön nem is igen foglalkoztak), a gondolkodás fegyelmére s a fogalomhasználat korrektségére azonban nagyon is ügyeltek. Világos gondolataikat világos szavakkal jelenítették meg, az érvelés ellentmondásmentességét és az elégséges indoklás elvét mindenkor érvényre juttatták, a több szempontú, sokrétű, kombinatorikus elemzői fantáziát nem helyettesítették egyoldalú ideológiakövetéssel, s írásaik végül, meglehet, tartalmasabbak és „tudományosabbak” lettek, mint sok mai kutató pszeudotudományos mutatványa.

A teoretizmus meghaladásának esélyei

De éppen elég ideig vesztegeltünk sivatagos, terméketlen tájakon. Keressünk most már zöldebb vidékeket, reményteljesebb perspektívákat, próbáljunk példákat találni arra, hogy a teoretizmus elkerülése elvileg az irodalomelméleti gondolkodáson belül sem reménytelen! Ez ügyben – az olvasó számára talán meglepő módon – éppen a legelső, immáron hetven éve megjelent kézikönyvre, Wellek és Warren irodalomelméleti rendszerezésére hivatkozom. Az 1948-ban publikált *Theory of Literature* ugyanis – csodák csodája – rendre el tudta kerülni a monoteista teoretizmus veszélyzónáit.

René Wellek, a század egyik legműveltebb (szláv, latin, germán nyelvekben és kultúrákban egyaránt járatos) literátora az orosz formalizmus, az Új Kritika és a szláv strukturalizmus eredményeit átgondoltan, mértéktartóan hasznosította, és a teoretikus anomáliákat messze elkerülve alakította ki megértőképes módszertanát. Wellekék könyvén vörös fonálként húzódik végig a szubsztanciális rögzítések kiküszöbölésére, az egy szempontú szembeállítások meghaladására és a fogalmak ellenőrzésére, kritikájára irányuló akarat. A cseh-amerikai tudós a konceptualizációt folyamatosan átvizsgálja, ellenőrzi. A tekintélyes, kanonizált kategóriák elvi értelmét és gyakorlati használhatóságát egyaránt számba veszi, és az alkalmazási nehézségeket rendre megvilágítja. A misztifikáció követése helyett fenntartásokat jelez, óvatosságra int. A romantikus esztétika kulcsszava, az organizmus és a kanti érdek nélküli tetszés félrevezető, mert csak egy szempontot emelnek ki a sokféle jelentésértelem közül.¹⁶ A tartalom és a forma „olyan műszavak, melyeket túlságosan változatos érte-

¹⁵ KENYERES Zoltán: *Harmadik csöngetés. Viszsza-humanizálási kísérletek 2010–2018*. Szombathely, Savaria University Press, 2018, 232.

¹⁶ WELLEK, René – WARREN, Austin: *Az irodalom elmélete*. Ford. SZILI József, Bp., Gondolat, 1972, 37.

lemben használnak”, s még ha gondosan meghatározzuk őket, „akkor is túl egyszerűen osztják ketté a műalkotást”.¹⁷ Az irodalmat tanulmányozó tudományra az angol nyelvben nincsen megfelelő kifejezés, s a *filológia* terminusnak olyan sok és egymástól különböző jelentése van, hogy „legjobb, ha lemondunk róla.”¹⁸

A konceptualizációkat vizsgáló analitikus és a teoretikus tudat által kedvelt egyérdekű kontroverziákat is rendre korrigálja, relativizálja, kibővíti. A szubsztanciális szembeállítások problematikusságát Wellek világosan látja, és a relatív átmeneteket (az analitikus filozófiával s Ludwig Wittgensteinnel egybehangzóan) rendszeresen számításba veszi. Az ítéleti lehetőségek többszempontúsága evidencia nála; az egyérvű magyarázatok helyett több nézőpontot sorakoztat egymás mellé, és a lehetséges konklúziókat a szubsztanciális érvény helyett relatív, időhöz kötött, történeti kontextusokba állítja. Az irodalmi mű sajtószerszerűségének megjelenítésére hét, bevett esztétikai terminust idéz meg (egység a sokféleségben, érdek nélküli tetszés, esztétikai távolság, keretbe foglalás, invenció, képzelőerő, alkotás), és úgy látja, „Önmagában egyik sem elegendő”.¹⁹

„A történeti relativizmusra a helyes válasz nem egy olyan doktrinér abszolutizálás, mely »a változatlan emberi természetre« vagy »a művészet egyetemességére hivatkozik« [...] Az abszolutizálás és a relativizmus egyaránt hamis, de ma a nagyobbik veszély, legalábbis Angliában és az Egyesült Államokban, az olyan relativizmus, mely egyet jelent az értékek anarchiájával s a kritika feladatának megtagadásával”²⁰ – ajánlja megértési alternatívaként a végletek helyett a termékeny középutat, és jeleníti meg saját helyzetértékelő ítélkezését viszonylagos, kontextusfüggő igazságként.

A par excellence elmélettel, a filozófiai esztétikák és a posztstrukturalizmus egyoldalúan teoretikus, dedukciós elvével szemben René Wellek általánosítás és tapasztalati ellenőrzés, elvonatkoztatás és konkretizálás összefonódását vallja és valósítja meg. A *Theory of Literature* szerzője szerint az összetartozás az irodalmi diszciplínákat illetően is vitathatatlan. Az irodalomelmélet, a kritika és az irodalomtörténet-írás elkülönítése bizonyos mértékig jogosult, „de az így kijelölt módszereket nem lehet elszigetelten alkalmazni, mivel egymást oly teljességgel feltételezik, hogy elképzelhetetlen az irodalomelmélet a kritika és történet nélkül, a kritika elmélet és történet nélkül, vagy a történet elmélet és kritika nélkül.”²¹

A konkrét egyediség iránti érdeklődés módszertani elvvel emelése evidensen következik Wellek centrális alapelvéből, a formalizmus és az Új Kritika által is vallott meggyőződésből: a megértésre irányuló „literary scholarship” nem épülhet a természet- s társadalomtudományok metódusára, az irodalmi kutatás módszertanát a literatúra sajátlagos természetének megfelelően kell kialakítanunk. Shakespeare-t tanulmányozva nem az érdekel bennünket elsősorban, ami az angol drámaíróról hasonlóvá teszi más emberekhez, hanem „azt akarjuk fölfedezni, mi az a sajátosság, ami Shakespeare-t Shakespeare-ré teszi” – fejtegeti a tudós az *Irodalom és irodalomkutatás* című fejezetben.²²

A teoretizmus metodikáját elvető René Wellek-i módszertan sajtószerszerűségét látva, hitelességét, megértőképességét, irodalompartiságát konstatálva nem győzök csodálkozni – a 80-as évektől kiformalódó magyar irodalomelméleti gondolkodás vajon miért nem innen vett példát? A lukácsi doktrinerséggel és a nagy elméleti bumm sokféle, tudománytalan, felelőtlen hisztériájával szemben miért nem ezt az „alkotóan konzervatív”, hiteles, valóban megértőképes metódust választotta követendő példaként? Néhány, józan fenntartást hangoztató és körültekintő vizsgálódást javalló tudóst (Poszler Györgyöt, Béládi Miklóst, Kenyeres Zoltánt) leszámítva miért fogadtuk el, hogy a korszerű irodalomértés képviselőjére a posztstrukturalista pszeudotudományosság hivatott?

E kérdések már csak azért is indokoltak, mert elméletészeink a hazai tradícióhoz fordulva is bőségesen kaphattak volna hasznos ösztönzéseket. Poszler intelligens álláspontját már jeleztem, de a XIX. és XX. század legnagyobb magyar kritikusai, bizvást állíthatjuk, ugyancsak átgondolt, nyitott, hiteles elvi álláspontot képviselnek. Kemény Zsigmondot, Péterfy Jenőt, Schöpflin Aladárt, Horváth Jánost, Babits Mihályt, Barta Jánost, Sötér Istvánt a közvélekedés ugyan irodalomtörténészként, esszéistaként tartja számon, műveikből azonban hitem szerint átfogó módszertani ajánlatot, elméleti állásfoglalás-együttest is kiolvashatunk. S ez a módszertan a welleki elviséghez hasonlóan a körültekintő többoldalúságra épül. Barta Jánosék indukció és dedukció egyensúlyát keresik, általános és egyedi arányos kettősségében gondolkoznak, mérték-tartó fogalomhasználatra törekednek, általánosító kijelentéseiket mérlegelő, korrekt érvekkel támasztják alá. Vagyis mindannyian működőképes elméletiséget képviselnek. De ennek dokumentálása már egy másik tanulmány feladata.

¹⁷ Uo., 38.

¹⁸ Uo., 54., 55.

¹⁹ Uo., 37.

²⁰ Uo., 62–63.

²¹ Uo., 56–57.

²² Uo., 21.